

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

۱۰۸۶۷۹

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

پایان نامه کارشناسی ارشد در رشته تاریخ (گرایش ایران اسلامی)

بررسی عملکرد چهل ساله سیاسی، اجتماعی و نظامی فائق خاصه در
دوران حکومت سامانیان ۳۸۹-۳۵۰ ه.ق / 999-961 A.D

به وسیله:

راضیه راه‌پیما سروستانی

استاد راهنما:

دکتر سید ابوالقاسم فروزانی

اسفند ۱۳۸۶

۱۳۸۸ / ۴ / ۲۲

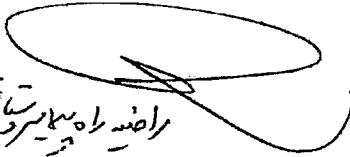
کتابخانه اساتید دانشگاه شیراز
قمینة مدرک

۱۰۵۴۶۹

به نام خدا

اظہارنامہ

اینجانب راضیہ راہیما سروستانی (۸۵۰۲۲۹) دانشجوی رشته‌ی تاریخ گرایش ایران بعد از اسلام دانشکده‌ی ادبیات و علوم انسانی اظہارمی‌کنم کہ این پایان نامہ حاصل پژوهش خودم بوده و در جاهایی کہ از منابع دیگران استفادہ کرده‌ام، نشانی دقیق و مشخصات کامل آن را نوشتم. همچنین اظہارمی‌کنم کہ تحقیق و موضوع پایان نامہ‌ام تکراری نیست و تعہد می‌نمایم کہ بدون مجوز دانشگاه دستاوردهای آن را منتشر ننمودہ و یا در اختیار غیر قرار ندهم. کلیہ حقوق این اثر مطابق با آیین نامہ مالکیت فکری و معنوی متعلق بہ دانشگاه شیراز است.

راضیہ راہیما سروستانی

نام و نام خانوادگی:

تاریخ و امضا:

۸۸/۳/۱۵

به نام خدا

بررسی عملکرد چهل ساله سیاسی، اجتماعی و نظامی فائق خاصه در دوران
حکومت سامانیان ۳۸۶-۳۵۰ هـ.ق / 961-999 A.D

به وسیله:
راضیه راهیما سروستانی

پایان نامه

ارائه شده به تحصیلات تکمیلی دانشگاه به عنوان بخشی از فعالیتهای تحصیلی لازم
برای اخذ درجه کارشناسی ارشد

در رشته ی

تاریخ

از دانشگاه شیراز

شیراز

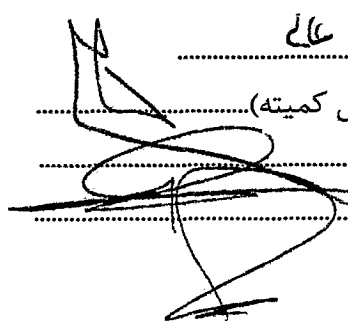
جمهوری اسلامی ایران

ارزیابی شده توسط کمیته پایان نامه با درجه: ..... عالی

دکتر سید ابوالقاسم فروزانی، استادیار بخش تاریخ (رئیس کمیته) .....

دکتر عبدالرسول خیراندیش، دانشیار بخش تاریخ .....

دکتر حسین پوراحمدی، استادیار بخش تاریخ .....

اسفند ماه ۱۳۸۶

تقدیم به:

مهربان مادرم

و

فرزانه استادم

جناب آقای دکتر وطن دوست

سپاسگزاری

«مَنْتَ خدای را عزَّ و جَلَّ که طاعتش موجب قربت است و به شکر اندرش مزید نعمت» حمد و سپاس خداوند متعال را که نعمت وجود را در قالب انسانی مختار بر من ارزانی داشت به مصداق لم یشکر المخلوق لم یشکر الخالق بر خود لازم می‌دانم از زحمات و الطاف بی‌دریغ گرانقدر استادم جناب آقای دکتر سید ابوالقاسم فروزانی که نه تنها در انجام این پژوهش بلکه در تمام دوران کارشناسی و کارشناسی ارشد، همیشه با رویی گشاده پذیرای اینجانب بودند، و تمام دانش و تجربیات گهربار خود را در اختیار من قرار دادند و در طی انجام این پژوهش نیز با رهنمودهای عالمانه خویش موانع این راه را بر من هموار ساختند کمال تشکر و قدردانی را داشته باشم. و آرزوی سلامتی و بهروزی ایشان را از خداوند مَنَّان خواستارم.

همچنین از همکاری و مساعدت‌های اساتید ارجمندم دکتر عبدالرسول خیراندیش و دکتر حسین پوراحمدی مشاوران محترم این پژوهش نهایت تشکر و سپاسگزاری را دارم و از خداوند متعال آرزوی موفقیت و بهروزی برای ایشان دارم.

از استاد گرامی جناب آقای دکتر زمانی که قبول زحمت کرده و در جلسه دفاعیه اینجانب به عنوان نماینده تحصیلات تکمیلی حضور به هم رسانیدند نیز تشکر می‌نمایم.

در پایان از کلیه اساتید بخش تاریخ که مشعل‌داران تاریخ پر فراز و نشیب سرزمین همیشه جاوید ایران می‌باشند و همچنین از پرسنل بخش تاریخ (سرکار خانم نادری‌پور و سرکار خانم رضایی) کمال تشکر و قدردانی را دارم و آرزوی بهروزی و سعادت ایشان را از خداوند مَنَّان خواستارم.

چکیده

بررسی عملکرد چهل ساله سیاسی، اجتماعی و نظامی فائق خاصه در دوران
حکومت سامانیان ۳۸۹-۳۵۰ ه.ق / 961-999 A.D

به وسیله:

راضیه راه‌پیما سروستانی

از عهد امیر اسماعیل و برادرش نصر در نتیجه غزوات سامانیان در حدود بلاد غیر مسلمان ترکستان عده کثیری از ترکان به ماوراءالنهر راه یافتند. آنان در دربار سامانی و در خدمت وزراء و اعیان و سرداران و در سلک چاکران ایشان در آمدند. دسته‌ای دیگر از غلامان دربار سامانی توسط تجار برده از نواحی وارد قلمرو فرارود شدند. احتمال زیادی می‌رود که فائق خاصه، فرد مورد نظر در این پایان‌نامه، نیز از این دسته بوده باشد. او توانست بتدریج نردبان ترقی را طی نموده و در سلک بزرگان و امراء دربار سامانی در آید. به طور مسلم فائق فعالیت خود در دربار سامانی را به عنوان خدمتکاری ساده شروع کرده و پس از چندی به سرپرستی منصور که یکی از پسران امیر نوح بن نصر بود، برگزیده شد. فائق با به قدرت رساندن امیر منصور در راه سیاسی گام برداشت. وی در دوران حکومت امیر منصور (امیر سدید) و نیز در دوران امارت امیر نوح (امیر رضی)، امیر منصور بن نوح (امیر ابوالحارث) و امیر عبدالملک (امیر ابوالفوارس) نقش مهمی در جریانات سیاسی و نظامی بازی کرد. مرگ فائق خاصه درست زمانی که محمود غزنوی به قلمرو سامانی حمله کرده بود ضربه مهلکی بر دولت در حال احتضار سامانی فرود آورد. با نبود شخص سیاس و مدبری چون فائق در دربار سامانی امور دچار از هم‌پاشیدگی گشته و امیر عبدالملک و فرماندهان او دچار ضعف و سستی شده و در برابر محمود غزنوی شکست خورده و ایلک، خان قراخانی، نیز به بهانه یاری رساندن به امیر سامانی وارد ماوراءالنهر شده و بخارا، تختگاه سامانیان را به تصرف خود در آورد. پس از آن که بخارا به تصرف سلسله قراخانی در آمد، طومار حکومت سامانیان در هم پیچیده شد.

واژه های کلیدی: سامانیان، فائق خاصه، امیر سامانی، ابوالحسن سیمجوری، ابوعلی سیمجوری،

سبکتگین، محمود غزنوی.

فهرست مطالب

صفحه

عنوان

فصل اول: مقدمه

۱	۱-۱ کلیات.....	
۲	۱-۱-۱ اهمیت و ضرورت تحقیق.....	
۳	۱-۱-۲ پیشینه تحقیق.....	
۳	۱-۱-۳ روش تحقیق.....	
۴	۱-۱-۴ سؤالات تحقیق.....	
۴	۱-۱-۵ فرضیات تحقیق.....	
۵	۱-۱-۶ گفتارهای پایان‌نامه.....	
۵	۱-۲ نقد و بررسی منابع و مآخذ.....	
۶	۱-۲-۱ تواریخ عمومی.....	
۸	۱-۲-۲ کتب جغرافیایی.....	
۹	۱-۲-۳ تواریخ محلی.....	
۹	۱-۲-۴ کتب تواریخ سلسله‌ای.....	
۱۰	۱-۲-۵ کتب شرح رجال و تذکره‌ها.....	
۱۰	۱-۲-۶ متون ادبی و آداب الملوک‌ها.....	
۱۱	۱-۲-۷ تحقیقات جدید.....	

فصل دوم: شمه‌ای از تاریخ سامانی ۳۸۹-۲۷۹ ه.ق

۱۲	۲-۱ خاستگاه نژادی و اجتماعی سامانیان.....	
۱۳	۲-۲ مختصری در مورد ماوراءالنهر.....	
۱۴	۲-۳ زمینه‌های قدرت‌یابی سامانیان در ماوراءالنهر.....	
۱۵	۲-۴ امیر اسماعیل بنیانگذار سلسله سامانی.....	
۱۵	۲-۵ دولت سامانی در اوج قدرت.....	
۱۵	۲-۵-۱ امیر احمد (امیر شهید).....	
۱۶	۲-۵-۲ امیر نصر (امیر سعید).....	

۲-۶	عصر انحطاط سامانیان	۱۷
۲-۷	دولت سامانی در سرآشویی سقوط	۱۹
فصل سوم: خاستگاه فائق خاصه و چگونگی ورود او به دربار سامانی		
۳-۱	خاستگاه فائق خاصه	۲۳
۳-۱-۱	علم دوستی فائق خاصه	۲۵
۳-۱-۲	اقدامات عام المنفعه فائق خاصه	۲۶
فصل چهارم: عملکرد فائق خاصه در دوران امارت امرای سامانی ۳۸۹-۳۵۰هـ-ق		
۴-۱	آغاز نقش آفرینی فائق خاصه در دوران امارت امیر منصور بن نوح	۲۸
۴-۲	عملکرد فائق خاصه در دوران امارت امیر نوح بن منصور (امیر رضی)	۳۰
۴-۲-۱	نقش فائق در قتل وزیر ابوالحسین عتبی	۳۲
۴-۲-۲	پناهندگی فخرالدوله و قابوس به امیر نوح سامانی	۳۲
۴-۲-۳	فرار خدعه‌آمیز فائق و شکست حامیان قابوس و فخرالدوله	۳۳
۴-۲-۴	نقش فائق خاصه در سرکوب شورش سپهسالار تاش	۳۴
۴-۲-۵	نزاع بین فائق خاصه و ابوعلی سیمجوری	۳۷
۴-۲-۶	ارتباط فائق خاصه با بغراخان قراخانی	۳۸
۴-۲-۷	طغیان فائق خاصه و ابوعلی سیمجوری علیه دربار بخارا	۴۲
۴-۲-۸	فائق در پناه فخرالدوله بویه	۴۵
۴-۲-۹	قرارداد صلح میان سامانیان و قراخانیان و فواید آن برای فائق	۴۹
۴-۳	افزایش قدرت فائق خاصه در طول امارت امیر منصور بن نوح (امیر ابوالحارث)	۵۰
۴-۳-۱	مناسبات فائق خاصه با ابوالقاسم سیمجوری	۵۱
۴-۳-۲	اقدامات فائق بر ضد سیف‌الدوله محمود غزنوی	۵۳
۴-۳-۳	اتحاد فائق خاصه با سپهسالار بگتوزون برای عزل امیر ابوالحارث	۵۴
۴-۴	عملکرد فائق خاصه در دوران امیر عبدالملک بن نوح (امیر ابوالفوارس)	۵۵
۴-۴-۱	رویارویی فائق خاصه و بگتوزون با امیر محمود غزنوی	۵۶
۴-۴-۲	تأثیر مرگ فائق در سقوط سامانیان	۵۸
۶۰	فصل پنجم: نتیجه‌گیری	
۶۷	فهرست منابع و مآخذ	

فهرست شکل‌ها

صفحه

عنوان

فصل اول: مقدمه

- شکل ۱- شجره‌نامه سامانیان ۷۵
- شکل ۲- نقشه ایران در دوره سامانی ۷۶
- شکل ۳- نقشه ماوراءالنهر ۷۷
- شکل ۴- سکه نقره فائق ضرب سمرقند به سال ۳۵۵ هـ.ق ۷۸
- شکل ۵- سکه نقره فائق ضرب سمرقند به سال ۳۵۵ هـ.ق ۷۹
- شکل ۶- سکه مسی فائق ضرب به سال ۳۵۸ هـ.ق ۸۰
- شکل ۷- سکه مسی فائق ضرب به سال ۳۵۸ هـ.ق ۸۰
- شکل ۸- سکه نقره فائق ضرب الشاش به سال ۳۷۳ هـ.ق ۸۱
- شکل ۹- سکه نقره فائق ضرب الشاش به سال ۳۷۳ هـ.ق ۸۱
- شکل ۱۰- سکه نقره فائق ضرب الشاش به سال ۳۷۵ هـ.ق ۸۲
- شکل ۱۱- سکه نقره فائق ضرب الشاش به سال ۳۷۵ هـ.ق ۸۲
- شکل ۱۲- سکه نقره فائق ضرب الشاش به سال ۳۷۵ هـ.ق ۸۲
- شکل ۱۳- سکه نقره فائق ضرب نیشابور به سال ۳۷۵ هـ.ق ۸۴
- شکل ۱۴- سکه نقره فائق ضرب نیشابور به سال ۳۷۵ هـ.ق ۸۴
- شکل ۱۵- سکه پیوند ابوالحسن فائق الخاصه با حسام‌الدوله تاش ۸۵
- شکل ۱۶- سکه پیوند ابوالحسن فائق الخاصه با حسام‌الدوله تاش ۸۵
- شکل ۱۷- سکه مسی فائق ضرب بلخ به سال ۳۶۸ هـ.ق ۸۶
- شکل ۱۸- سکه مسی فائق ضرب بلخ به سال ۳۶۸ هـ.ق ۸۶

فهرست نشانه‌های اختصاری

حک = حکومت

ش = شکل

م = میلادی

هق = هجری - قمری

فصل اول

مقدمه

۱-۱ کلیات

رسم برده‌داری که مطابق آن یک انسان موضوع مالکیت انسان دیگر قرار می‌گرفته در تمدن بشری سابقه‌ای دیرین دارد و در فرهنگ و تمدن اسلامی نیز مطرح می‌باشد. باید توجه داشت که با انجام فتوحات توسط مسلمانان تعداد زیادی از زنان و مردان به اسارت فاتحان در می‌آمدند. پس از مدتی وارد کردن بردگان از طریق مسالمت آمیز نیز اشاعه یافت. اما معمولاً از راه معامله موج عظیمی از بردگان به بازارهای «دارالاسلام» وارد می‌شدند. لازم به ذکر است که جامعه اسلامی در سده‌های نخستین جامعه‌ای برده‌دار بود و احتمالاً جامعه ایرانی آن زمان دارای دو نوع برده‌داری بوده است؛ یکی نگهداری بردگان برای کارهای کشاورزی و صنعتی و دیگری برای کارهای خانگی. نوع سوم که ظاهراً از قرن سوم به بعد در جهان اسلام پدید آمده برده‌داری نظامی است.

فائق یکی از غلامان امیر نوح سامانی (حک ۳۴۲-۳۳۱ ه.ق) بود که با ابراز شایستگی در شمار سرداران بزرگ سامانیان درآمد. موطن اصلی این فرد و نحوه‌ی ورود او به خدمت سامانیان نامشخص است. پس از آن که سرپرستی منصور بن نوح سامانی به فائق واگذار گردید، وی به فائق خاصه مشهور شد. در پرتو تلاش‌های فائق، پس از مرگ امیر عبدالملک سامانی در سال ۳۵۰ ه.ق منصور بن نوح به امارت رسید. در زمان حکومت پانزده ساله امیر منصور سامانی، فائق قدرت زیادی داشت.

پس از به قدرت رسیدن نوح بن منصور (امیر رضی)، فائق در امور حکومت سامانیان نفوذ بیشتری یافت و یک بار نیز از سوی نوح بن منصور (حک ۳۵۶-۳۵۰ ه.ق) نامزد دریافت مقام سپهسالاری شد. اما در پی وقوع حوادثی این موضوع به مرحله اجرا در نیامد. فائق در اکثر زدوبندهای سیاسی حضوری کاملاً مشهود داشت. این اعمال نفوذ او تا آنجا پیش رفت که در زمان امیر مذکور (نوح بن منصور)، بغراخان، فرمانروای ترکان قراخانی که در مرزهای شمال شرقی سامانیان می‌زیستند، را تشویق به حمله به قلمرو سامانی کرد. پس از خروج امیر نوح، بغراخان وارد پایتخت شد و مورد استقبال فائق خاصه قرار گرفت. بغراخان کمی پس از اقامت

در بخارا به دلیل بیماری مجبور به بازگشت از پایتخت سامانیان شد. (مستوفی، ۱۳۳۹: ۳۷۵-۳۶۱) با خروج بغراخان، فائق در صدد برآمد تا امور مملکتی را برعهده بگیرد اما او در مواجهه با لشکریان امیر نوح شکست خورده و به حوزه حکومتی ابوعلی سیمجوری (سپهسالار خراسان) وارد شد و ابوعلی نیز به منظور از میان بردن سامانیان با فائق متحد گردید. (فخر مدبر، ۱۳۴۶: ۴۹-۲۴۸) امیر نوح از سبکتگین که در غزنین و نواحی مجاور آن قدرت زیادی داشت، یاری طلبید؛ در نبردی که بین دو سپاه اتفاق افتاد ابوعلی و فائق شکست خوردند و به فخرالدوله دیلمی پناه بردند. اندکی بعد، فائق و ابوعلی با سپاهی که فخرالدوله در اختیار آنان قرار داده بود به سوی نیشابور حرکت کردند. این امر باعث غافلگیری و در نتیجه موجب فرار محمود غزنوی که فرزند سبکتگین و سپهسالار سامانی بود، گردید. سبکتگین با اطلاع از هزیمت محمود به سوی ابوعلی سیمجور و فائق حرکت کرد که در نتیجه در سال ۳۸۴ هـ.ق در نزدیکی طوس جنگی در گرفت، (فرای، ۱۳۶۵: ۲۰۴-۱۹۸/فروزانی «۳»، ۱۳۸۱: ۷۰) که به شکست فائق و ابوعلی انجامید؛ در این زمان آنان نمایندگان نزد امیر نوح فرستادند؛ که در این میان نماینده فائق مورد لطف امیر سامانی قرار نگرفت. فائق با شنیدن این خبر تصمیم گرفت که به ایلک خان (فرمانروای قراخانی) پناهنده شود. او بعد از مدتی اقامت در دربار ایلک خان قراخانی وی را به گرفتن بخارا تحریک کرد. (فرای، همانجا) در این واقعه فائق نیز به پاداش خود دریافت و به حکومت سمرقند رسید. (فروزانی، ۱۳۷۵: ۱۸-۱۱۶) در زمان منصور بن نوح (حک ۸۹-۳۸۷ هـ.ق) قدرت فائق چنان زیاد شد که با بگتوزون (سپهسالار سامانی) در خلع منصور متفق گردید. و آنان طی یک توطئه حساب شده او را در سرخس گرفته و نابینا کردند و برادر او عبدالملک را که کودکی بیش نبود به جای او به امارت برداشتند. (۳۸۹ هـ.ق) فائق در ماه شعبان سال یاد شده در حالی که برای رویارویی با محمود غزنوی که خراسان را به تصرف آورده بود، آماده می شد، در بخارا در گذشت. (نرشخی، ۱۳۶۳: ۸۰-۳۷۶) در خلال این تحقیق، اقدامات فائق در دوران چهل ساله حضور او در حکومت سامانیان و روابط او با شخصیت های بزرگ سیاسی و نظامی سامانیان (آل سیمجور و ابوالحسین عتبی و بگتوزون) و غزنویان (سبکتگین و محمود غزنوی) و قراخانیان (بغراخان و ایلک خان) و... به طور جداگانه مورد تحلیل و بررسی قرار خواهد گرفت.

۱-۱-۱ اهمیت تحقیق و ضرورت تحقیق:

با توجه به نقش چشمگیر فائق خاصه در تحولات سیاسی، اجتماعی و نظامی عهد حکومت سامانیان پژوهش درباره عملکرد او اهمیت ویژه دارد. ضرورت تحقیق درباره اقدامات فائق خاصه در حکومت سامانیان زمانی بارزتر می شود که پیامدهای مرگ او را در حالی که سرداران

عبدالملک سامانی آماده مبارزه با مخالفان حکومت آن امیر می‌شدند، در می‌یابیم. در واقع درایت و تدبیر و تجربه فائق خاصه او را در چنان جایگاهی قرار داده بود که مرگ ناگهانی‌اش موجب سستی اراده سران سپاه برای پشتیبانی از دولت سامانی گردید. این موضوع موجب شد که سقوط حکومت سامانی تسریع یابد. به طور کلی با شناخت عملکرد فائق خاصه علل بعضی از تحولات درونی حکومت سامانیان آشکار می‌گردد.

مسئله اصلی این پایان نامه، شناخت و بررسی اقدامات فائق در دوران چهل ساله حضور او در حکومت سامانیان و روابط او با شخصیت‌های بزرگ سیاسی و نظامی سامانیان (آل سیمجور و ابوالحسین عتبی و بگتوزون) و غزنویان (سبکتکین و محمود غزنوی) و قراخانیان (بغراخان و ایلک خان) و... می‌باشد.

۱-۱-۲ پیشینه تحقیق:

علی‌رغم اهمیت بسیار و موقعیت کلیدی فائق خاصه در تاریخ دولت سامانی، عملکرد سیاسی و نظامی این شخص بطور مستقل و خاص کمتر مورد عنایت و توجه مورخان و محققان - چه داخلی و چه خارجی - قرار گرفته است. از جمله آثار محققانی که در مورد فائق خاصه مطالب ارزنده‌ای را بیان داشته‌اند می‌توان به موارد ذیل اشاره داشت.

سید ابوالقاسم فروزانی: که در آثار متعدد خویش از جمله تاریخ تحولات سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی ایران در دوره سامانیان و تاریخ غزنویان از پیدایش تا فروپاشی و سیمجوریان نخستین دودمان قدرتمند ترک در ایران و مقاله «روابط غزنویان و قراخانیان» در مجله علوم اجتماعی و انسانی دانشگاه شیراز سال ۱۳۷۵ و همچنین مقاله تحت عنوان «سی سال سپهسالار» در مجله تاریخ و علوم اجتماعی دانشگاه سیستان و بلوچستان سال ۱۳۸۵ مطالب بسیار ارزنده‌ای به رشته تحریر در آورده است.

در آثار محققانی چون زرین کوب در کتاب تاریخ مردم ایران، بارتولد در کتاب ترکستان نامه و اشپولر در کتاب تاریخ ایران در قرون نخستین در خلال مطالب خود به نقش فائق نیز توجه داشته‌اند، اما در هیچ تألیف مستقلی به صورت خاص به این موضوع پرداخته نشده است.

۱-۱-۳ روش تحقیق:

شیوه‌ای که در این رساله دنبال شده، روش کتابخانه‌ای است. به این طریق که پس از تعیین کتاب‌ها و منابع اصلی و نیز مآخذ جدید، از مطالب آنان در ارتباط با موضوع تحقیق فیش

برداری خواهد شد. سپس فیش‌های حاوی اطلاعات از لحاظ توالی و تقارن زمانی منظم می‌گردد. بعد از آن، اطلاعات کسب شده از نظر صحت و سقم مورد ارزیابی قرار خواهد گرفت (بر اساس اصولی چون رجحان عقلی، ترجیح سندی، ترجیح به حیث راوی و...) تجزیه و تحلیل اطلاعات موثق کسب شده درباره موضوع مورد تحقیق از اقدامات مهم محقق خواهد بود و سرانجام حاصل تحقیقات به صورت علمی و تا سر حد امکان غیر جانبدارانه به طریق روشن و رسا به رشته تحریر در خواهد آمد.

۴-۱-۱ سوالات تحقیق:

در خلال بررسی مسأله اصلی مورد پژوهش این پایان‌نامه پرسش‌های دیگری مطرح می‌گردد که در خلال مباحث مختلف، پاسخ‌های فراگیر و همه جانبه‌ای به آنان داده خواهد شد، از جمله خواهیم دید که:

- ۱- فائق خاصه که بود و موطن اصلی وی کجا بود؟
- ۲- فائق چگونه به دربار سامانیان راه یافت و مراحل ترقی را پیمود؟
- ۳- عملکرد سیاسی و نظامی فائق در حکومت امیران سامانی، منصور بن نوح، نوح بن منصور، منصور بن نوح ثانی و عبدالملک ثانی چگونه بود؟
- ۴- مرگ فائق چه تأثیری در سرانجام سامانیان داشت؟

۵-۱-۱ فرضیات تحقیق:

- فرضیاتی که می‌توان در ارتباط با سوالات مطرح شده بیان کرد عبارتند از:
- ۱- فائق فردی اندلسی بود که از طریق تجارت برده به قلمرو سامانی راه یافت و در جرگه غلامان امیر نوح بن نصر در آمد.
  - ۲- فائق توانست با پشتیبانی از به قدرت رسیدن امیر منصور (امیر سدید) راه را برای ترقی خود بگشاید.
  - ۳- او در زمان امیر نوح صاحب قدرت بیشتری شده و زود بندهای سیاسی را با بزرگان دربار سامانی آغاز کرد. فائق در زمان امارت امیر منصور و امیر عبدالملک به اوج قدرت رسید.
  - ۴- با توجه به ورزیدگی و دوران‌دیشی و درایت فائق خاصه، چنانچه در دوران سرنوشت ساز و کوتاه مدت امیر عبدالملک سامانی، آن سیاستمدار و سردار قدرتمند از میان نرفته بود، سقوط

سامانیان توسط قراخانیان به سادگی میسر نبود و به احتمال بسیار وقایع به صورتی دیگر جریان می‌یافت.

۱-۶-۱ گفتارهای پایان‌نامه:

این رساله در پنج فصل تنظیم شده است؛ فصل اول شامل مقدمه و نقد و بررسی منابع می‌باشد. در فصل دوم که شمه‌ای از تاریخ سامانیان از آغاز تا انجام بیان خواهد شد. فصل سوم به این که فائق که بود و چگونگی ورود او به قلمرو سامانیان پرداخته خواهد شد. فصل چهارم خود شامل چهار بخش می‌باشد؛ بخش اول تحت عنوان « آغاز نقش آفرینی فائق خاصه در دوران امارت امیر منصور بن نوح (امیر سدید) ۵۶-۳۵۰ هـ.ق » می‌باشد، در اینجا به اولین نقش فائق خاصه در جریان سیاسی دربار سامانی پرداخته می‌شود که حاکی از تلاش او برای تخت نشاندن منصور به امارت می‌باشد. بخش دوم با عنوان « عملکرد فائق خاصه در دوران امارت امیر نوح بن منصور (امیر رضی): ۸۷-۳۶۵ هـ.ق » که عملاً طولانی‌ترین دوره نقش آفرینی او به حساب می‌آید؛ زد و بندهای سیاسی فائق در این دوران اهمیت خاصی دارد. بخش سوم با عنوان « افزایش قدرت فائق خاصه در طول امارت امیر منصور بن نوح (امیر ابوالحارث): ۸۹-۳۸۷ هـ.ق » می‌باشد. در واقع این دوران اوج اقتدار فائق محسوب می‌شود تا آنجا که توانست مقام نیابت حکومت را بدست آورد. بخش چهارم با عنوان « عملکرد فائق خاصه در دوران امارت امیر عبدالملک بن نوح (امیر ابوالفوارس) ۳۸۹ هـ.ق » می‌باشد. این دوره نشانگر منتهی قدرت فائق می‌باشد و تمام امور با رأی و اشارت او انجام می‌پذیرد.

۲-۱ نقد و بررسی منابع و مآخذ

دوران صد و ده ساله امارت سامانیان (۳۸۹-۲۷۹ هـ.ق)^۱ هم از لحاظ رخدادهای متنوع سیاسی- نظامی و هم از جهت تحولات فرهنگی - اجتماعی در تاریخ ایران جایگاه بس ویژه‌ای دارد؛ به همین دلیل برای ارائه صحیحی از حیات سیاسی، اجتماعی و فرهنگی ایران در این دوره لازم است که به منابع متنوع و مختلفی مراجعه شود. (فروزانی «۱»، ۱۳۸۱: ۵) که در این

۱- از آنجا که در اکثر منابع امیر اسماعیل را مؤسس سلسله سامانی می‌داند ما نیز عمر این سلسله را صد و ده سال فرض کرده‌ایم. اما در منابعی که مؤسس سلسله را امیر نصر می‌دانند باید طول عمر سلسله سامانیان را از سال ۲۶۱ هـ.ق که خلیفه معتمد فرمان کلیه شهرهای ماوراءالنهر را برای امیر نصر بن احمد فرستاد تا سال ۳۸۹ هـ.ق که سال انقراض این سلسله می‌باشد در نظر گرفت. و به عبارت دیگر طول عمر سامانیان از ۱۱۰ سال به ۱۲۸ سال تغییر می‌یابد.

مجال نیز امکان ارائه و بررسی کامل منابع حاوی اطلاعات در مورد سامانیان وجود ندارد. از این روی سعی شده منابع مورد نظر به صورت مختصر مورد نقد و بررسی قرار گیرد. سامانیان از سال‌های آغازین قرن سوم هجری توانستند در ماوراءالنهر به قدرت دست یابند؛ اما از آنجا که تا زمان سقوط طاهریان (۲۵۹ هـ.ق) آنان در واقع تابع و دست‌نشانده طاهریان محسوب می‌شدند، در این محدوده زمانی اطلاعات مفصلی راجع به این خاندان وجود ندارد. تنها از سال ۲۶۱ هـ.ق که خلیفه منشور امارت ماوراءالنهر را برای امیر نصر سامانی ارسال کرد، در مورد این خاندان اطلاعاتی جامع و کاملی داریم. اما در مورد افزایش قدرت سامانیان در ماوراءالنهر و حکمرانی پسران اسد (نوح، احمد، الیاس، یحیی) که به دستور مأمون به حکومت شهرهای ماوراءالنهر رسیدند (به دلیل رساندن به سپاه هارون‌الرشید در سرکوبی شورش رافع بن لیث) اطلاعات مبسوطی در اختیار نداریم.

۱-۲-۱ تواریخ عمومی:

باید در نظر داشت که تاریخ‌های عمومی که به زبان عربی نگاشته شده‌اند، از مهمترین منابع اطلاعات راجع به تاریخ ایران در قرون اولیه اسلامی می‌باشند. اما قدیمی‌ترین تاریخ عمومی موجود، که در مورد سامانیان مطالبی عرضه داشته است، تاریخ یعقوبی تألیف احمد بن ابی یعقوب می‌باشد. اما اطلاعات او مختصر بوده و وقایع تاریخی را تا سال ۲۵۹ هـ.ق شامل می‌شود. در واقع این کتاب مطالب اجمالی در مورد پاره‌ای از حوادث مهم در این محدوده زمانی را در بر می‌گیرد. (بیات، ۱۱۹: ۱۳۷۷)

یکی از تألیفات ارزشمند، کتاب تاریخ الرسل و الملوک مشهور به تاریخ طبری تألیف محمد بن جریر طبری می‌باشد. که به علت گستردگی مطالبش بسیار مفید است نویسنده در سال ۳۱۰ هـ.ق وفات کرد. این کتاب بر اساس سال وقوع حوادث تنظیم شده و حوادث تاریخ اسلام و ایران را تا سال ۳۰۲ هـ.ق شامل می‌شود. کتاب وی برای بررسی اوضاع منطقه ماوراءالنهر قبل از ظهور سامانیان در آنجا و مقارن با حکومت اولیه آل سامان در آن منطقه مطالب مفیدی دارد. (رضازاده شفق، ۱۳۵۲: ۱۴۵)

یکی دیگر از کتاب‌های ارزشمند که در مورد سامانیان اطلاعات مفیدی دارد کتاب مروج الذهب تألیف ابوالحسن علی بن حسین مسعودی است که این مورخ گرانقدر رشته حوادث را تا سال ۳۳۶ هـ.ق پی گرفته است. این دو کتاب (تاریخ طبری و مروج الذهب) علاوه بر اینکه اطلاعات تاریخی پیرامون سامانیان و نظام حکومت آنان بدست می‌دهد، از نظر پی بردن به چگونگی سیاست خارجی در رابطه با همسایگان و همچنین دستگاه خلافت عباسی، دارای اهمیت ویژه‌ای می‌باشند. (بیات، ۱۳۷۷: ۲۰۹)

تاریخ سنی ملوک الارض و الانبیاء تألیف حمزه اصفهانی نیز از جمله منابع تاریخ عمومی است. این کتاب مشتمل بر ده باب است. باب دهم کتاب شامل قسمتی از تاریخ ایران بعد از اسلام است که سلسله‌های طاهریان، صفاریان، سامانیان و والیان طبرستان را در بردارد و می‌توان گفت که بصورت مختصر و موجز اطلاعاتی از آغاز به قدرت رسیدن سامانیان تا عهد عبدالملک بن نوح سامانی (حک ۳۴۳-۳۵۰ هـ) در اختیار می‌گذارد. (رضازاده شفق، ۱۳۵۲: ۱۴۵)

کتاب *تجارب الامم و تعاقب الهمم* نوشته ابوعلی مسکویه (متوفی ۴۲۱ هـ) نیز دارای اهمیت بسیار می‌باشد. او وقایع را تا سال ۳۷۳ شرح داده است. این کتاب تاریخ عمومی ایران و اسلام است تا عهد مؤلف که مخصوصاً از جهت تاریخ دیالمه و آل‌بویه که رابطه تنگاتنگی با سامانیان داشتند، اهمیت دارد باید گفت که ابن مسکویه علاوه بر تاریخ‌های موجود زمان خود از اسناد بایگانی دولتی بهره برده و به شرح وقایع اکتفا نکرده بلکه کوشیده تا معنی و اهمیت وقایع را درک کند. (همان: ۲۰۱)

کتاب *المنتظم فی تاریخ الملوک و الامم* تألیف ابوالفرج عبدالرحمن الجوزی (متوفی ۵۹۷ هـ) که کتاب او نیز در جرگه کتاب‌های عمومی به زبان عربی قرار دارد و این کتاب به ترتیب سال وقوع حوادث تنظیم شده است که راجع به مباحث مورد توجه ما اطلاعات مفیدی ارائه می‌دهد.

از میان کتاب‌های تاریخ عمومی باید از کتاب *الکامل فی التاریخ* اثر عزالدین علی بن الاثیر نام برد. این کتاب بر اساس سنوات تقسیم بندی و منظم شده و حوادث را تا سال ۶۲۸ هـ بیان داشته است. در بررسی تاریخ سیاسی سامانیان نیز مطالب مفیدی عرضه داشته است. هر چند بسیاری تکرار مطالب دیگر مورخان قبل از خود است ولی درباره اوضاع خراسان و ماوراءالنهر مسایل جدیدی را بیان می‌کند. (بیات، ۱۳۷۷: ۹۶)

نخستین اثر اصیل تاریخی که به زبان فارسی در عهد سلطنت عبدالرشید غزنوی به رشته تحریر درآمد (۴۴-۴۴۱ هـ)، کتاب *زین الاخبار* تألیف ابوسعید عبدالحی بن ضحاک بن محمود گردیزی است. در مورد نام کتاب به نظر می‌رسد که برگرفته از یکی از القاب سلطان عبدالرشید (زین المله) می‌باشد. کتاب *زین الاخبار* یک تاریخ عمومی است و آنچه راجع به تاریخ اسلام در این کتاب است در دو قسمت جداگانه انتشار یافته است. یک قسمت در باب تاریخ خلفا و عمال عرب است که در دنباله تاریخ ساسانیان آمده و قسمت دیگر، دوران طاهریان تا غزنویان (که راجع به حوادث زمان حیات مؤلف است) را در بر می‌گیرد. این کتاب در مورد اوضاع خراسان تا پایان امارت سامانیان اطلاعات سودمندی بیان می‌دارد. تاریخ گردیزی با آنکه به اختصار نوشته شده است اما راجع به سامانیان، غزنویان و قراخانیان اطلاعات گرانبهایی دارد. (رضازاده شفق، ۱۳۵۲: ۳۹۲)

کتاب *طبقات ناصری* تألیف منهاج سراج جوزجانی نیز از جمله کتب تاریخ عمومی است که در پایان سال ۶۵۸ هـ ق نگاشته شده و در تاریخ سامانیان نیز مطالبی ارزنده عرضه داشته است. (همان: ۵۳۶)

از دیگر تواریخ عمومی فارسی که در بررسی تاریخ سامانیان می‌توان از آن استفاده کرد کتاب *مجمل التواریخ و القصص* است. این کتاب در سال ۵۲۰ هـ ق تألیف شده مؤلف این کتاب نیز ناشناخته مانده است. *مجمل التواریخ* جزء کتب تاریخ عمومی است و درباره حوادث دوران سامانیان و غزنویان مطالب مهمی دارد و بویژه درباره دخالت‌های غلامان سرای در دربار سامانیان و عواقب آن بسیار جالب است. (همان: ۳۹۲)

۲-۲-۱ کتب جغرافیایی:

در بررسی تاریخ سامانیان از کتب جغرافیایی نیز می‌توان بهره فراوانی برد. از نخستین کتب جغرافیایی که اوضاع مناطق مورد بحث خود توجه نشان داده است کتاب *المسالك و الممالک* ابن خردادبه می‌باشد که در سال ۲۳۳ هـ ق تألیف شد. در سال ۲۷۳ ق تغییراتی در آن صورت گرفت و در حال حاضر از این کتاب خلاصه ای وجود دارد. (بیات، ۱۱۱: ۱۳۷۷) شمس‌الدین ابوعبدالله محمد بن احمد مقدسی بزرگترین جغرافیدان سیاح مسلمان می‌باشد. او در کتاب خود *احسن التقاسیم فی المعرفه الاقالیم* در مورد سامانیان و ویژگی‌های جغرافیایی و فرهنگی قلمرو آنها و نیز اوضاع اقتصادی و تجاری در مورد سرزمین سامانیان اطلاعات فوق العاده گرانبهائی عرضه داشته است. مقدسی در این کتاب ماهیت فرقه‌های مختلف مذهبی عصر سامانیان را، برای ما روشن می‌سازد. این کتاب در سال ۳۷۵ هـ ق تألیف شده است. (همان: ۲۱۳) کتاب *اشکال العالم* نیز مرجعی ارزشمند در تاریخ سامانیان محسوب می‌شود. یکی دیگر از کتب ارزشمند در باب دوره سامانیان کتاب *حدود العالم* است. کتاب در سال ۳۷۲ هـ ق توسط شخصی ناشناخته تألیف گشته و به امیر ابوالحارث محمد فریغونی اهدا شد. این کتاب علاوه بر آگاهی از اوضاع جغرافیایی قلمرو سامانی، اطلاعات مفیدی پیرامون منابع اقتصادی، بویژه معادن خراسان و ماوراءالنهر در اختیار ما می‌گذارد. (بیات، ۱۳۷۷: ۱۵۷) سفر نامه ابن حوقل نیز از منابع مهم مربوط به سامانیان می‌باشد. ابن حوقل به دانش جغرافیا علاقه فراوان داشت و در لابه‌لای مطالب جغرافیایی در موارد لازم به شرح حال بزرگان و پادشاهان و امرای سرزمین‌ها و صاحبان مذاهب و نیز بیان وقایع مهم تاریخی و اجتماعی پرداخته است. وی در قسمت‌های مربوط به ایران از جمله خراسان، گیلان، دیلم و... به طور مشروح بحث کرده است و از این جهت برای بررسی تاریخ سامانیان حائز اهمیت است. در بین نوشته‌های ابن حوقل،

مطالب مفیدی پیرامون اوضاع اجتماعی، سیاسی عصر سامانیان و زندگی مردم ماوراءالنهر و ارتش سامانی وجود دارد. (همان: ۱۱۰)

۳-۲-۱ تواریخ محلی:

دسته دیگر از منابعی که می‌تواند در باب تاریخ سامانیان یاری رسان ما باشد تواریخ محلی می‌باشد. که تاریخ‌های محلی اغلب اطلاعات سودمندی در باب احوال اجتماعی عصر و زمانی خاص بدست می‌دهند. از مهمترین تاریخ‌های محلی می‌توان از *تاریخ بخارا* تألیف ابوبکر محمد بن جعفر نرشخی نام بریم که کتاب به زبان عربی نگاشته شده است و نرشخی آن را به امیر نوح بن نصر سامانی تقدیم کرد. کتاب تاریخ بخارای نرشخی اطلاعات بسیار سودمند در مورد ماوراءالنهر و مسائل سیاسی، اجتماعی و مذهبی آن سرزمین و نیز اخباری راجع به بعضی از امرای سامانی ارائه می‌دهد. (همان: ۲۱۹)

کتاب *تاریخ سیستان* که مؤلف آن ناشناخته می‌باشد. (رضازاده شفق، ۱۳۵۲: ۲۰۵) کتاب تاریخ بیهق اثر ابن فندق و تاریخ طبرستان ابن اسفندیار از جمله تاریخ‌های محلی هستند که اطلاعاتی نیز در بعضی از موضوعات مورد بحث ارائه می‌دهند. (رضازاده شفق، ۱۳۵۲: ۳۹۳)

۴-۲-۱ کتب تواریخ سلسله‌ای:

از آنجا که غزنویان در واقع وارث بسیاری از سنن سیاسی و فرهنگی سامانیان بودند، بنابراین منابع تاریخی عهد غزنویان نیز در بررسی اوضاع عهد سامانی اهمیت دارد. از جمله این آثار، می‌توان از *تاریخ یمینی* تألیف ابونصر محمد بن عبدالجبار عتبی نام برد که کتاب خود را به پیشگام محمود غزنوی تقدیم داشته است (۴۱۱ هـ.ق) این کتاب به مناسبت لقب سلطان محمود غزنوی، (یمین الدوله) به تاریخ یمینی موسوم گردیده است. عتبی از جمله مداحین سلطان محمود به حساب می‌آید و درباره وی به اغراق و گزافه‌گویی پرداخته است. این کتاب اطلاعات بسیار ارزنده در مورد حوادث واپسین روزهای حکومت سامانیان دارد. همچنین در مورد سیمجوریان، آل‌زیار، آل‌بویه و روابط این اقوام با سامانیان، مطالبی جالب توجهی ارائه کرده است. کتاب در سال ۶۰۳ هـ.ق توسط ابوالشرف ناصح بن ظفر جرفاذقانی به زبان فارسی منشیانه‌ای ترجمه شده است که به ترجمه یمینی یا ترجمه تاریخ یمینی معروف است، که اینک در دسترس ما قرار دارد. (همان: ۵۳۶)